

СТРУКТУРАЛІЗМ І ДЕКОНСТРУКЦІЯ: ДО ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЧНИХ СТРАТЕГІЙ

У статті зроблено спробу дослідити специфіку функціонування методології в гуманітарних науках на прикладі структуралізму й деконструкції. Особливу увагу приділено питанню міждисциплінарності теоретичних текстів.

Ключові слова: структуралізм, деконструкція, теорія, міждисциплінарність.

Специфіка функціонування гуманітарного знання в останні десятиліття визначається налаштованістю на інтеграцію всіх складових гуманітарної сфери та взаємопроникнення методологій. Актуальність порушеної в цій статті проблематики виявляється не тільки в тяжінні наукових досліджень до міждисциплінарності, а й у появі нової, інтегративної методологічної парадигми, що охоплює всі гуманітарні науки. Наукова новизна цього питання зумовлена спробою окреслити загальні закономірності функціонування методології в науковому обігу, що визначається особливістю гуманітарних наук.

Дж. Каллер, намагаючись окреслити методологічні горизонти сучасного літературознавства, цитує Р. Рорті, який обґрунтовує появу в ХІХ ст. нового, змішаного жанру, що поєднав у собі інтелектуальну історію, літературний твір, моральну філософію та соціальні передбачення [8, 3]. Цей новий жанр, на думку Дж. Каллера, і є власне теорією, тобто таким різновидом наукової думки, що виходить поза межі тієї галузі знань, у якій вона виникла й до якої належить. Теорія в такому розумінні має незаперечний резонанс в інших сферах гуманітарного знання [8, 3]. За Дж. Каллером, із 60-х років минулого століття теорією в літературознавстві стає не сукупність методів для літературознавчих студій, а необмежена кількість досліджень, що порушують найрізноманітніші теми. Жанр теорії, таким чином, включає дослідження з антропології, історії мистецтв, лінгвістики, філософії, політичної теорії, гендерних студій, соціології, психоаналізу [8, 4]. Проте не всі дослідження стають теорією, а лише ті, в яких запропонована концепція чи аргументація виявляються продуктивними не тільки в суміжних, а й у віддалених галузях знань. Отже, теорія, на думку Дж. Каллера, має такі ознаки, як інтердисциплінарність, рефлексивність (теорія має справу з конструюванням певного категоріального апарату), критичність щодо концептів, які досі сприймалися як неспростовні, а також аналітичність і спекулятивність (дослідження конкретних явищ) [8, 15].

Така методологічна дифузність і взаємопроникність зумовлена не в останню чергу тим фактом, що головним інструментом для всіх наук

гуманітарної сфери є мова. Особливо рельєфним є зв'язок філології й філософії. У класичній Греції філософія тісно пов'язана з філологією, адже «фоне» (плинний, безперервний звук) і «логос» сприймалися нероздільно: античність не знала опозиційності звуку й значення. Найменування речі — це й означення її сутності. Центральна проблематика середньовічної філософії, зокрема, суперечка номіналістів та реалістів, теж лежить у площині мови. Постання Ренесансу як нової культурної епохи пов'язане передусім із філологічною проблематикою: зусилля перших гуманістів були направлені на очищення античних текстів від схоластичних нашарувань. У XVII – XVIII ст. обґрунтовується тотожність мислення й мови: висловлення певної думки означає одночасно її аналіз, оскільки конкретизація думки відбувається в певній формі. Граматика вивчає знаки мови так само, як логіка вивчає знаки мислення. В XIX ст. «мова знов набуває загадкової непроникності, властивої їй із часів Ренесансу» [6, 320]. На зміну концепції паралельності, прозорої проникності мови й мислення приходить усвідомлення детермінованості мислення мовою: «граматичні структури мови виявляються апріорними засновками всього, що може бути висловлене» [6, 322]. Цим М. Фуко пояснює відчутне в XIX ст. поновлення практики тлумачення текстів: «перший том «Капіталу» – це тлумачення «вартості», весь Ніцше – це тлумачення кількох грецьких слів, Фройд – тлумачення тих безмовних фраз, що одночасно й підтримують, і підривають наші очевидні дискурси, наші фантазми, наші сні, наше тіло» [6, 322].

Структурний напрям у гуманітарних науках теж зобов'язаний своїм виникненням лінгвістиці. Ф. де Соссюр, намагаючись подолати психологізм сучасної йому лінгвістики, вводить у науковий обіг поняття структури (надсуб'єктивного утворення, що не залежить від волі окремих індивідів і від історичних змін). Запропонована дослідником опозиція мови й мовлення дозволяє розрізнити анонімну абстрактну структуру й реальний процес комбінаторики елементів, що має індивідуальний характер. Висхідною в теорії Соссюра є концепція знаку, що постає як єдність означника та означеного. Означник є матеріальним аспектом знаку, а означене – змістовим, їх пов'язують стосунки довільності та невмотивованості. Зв'язок між означником та означеним є конвенційним, він не залежить від волі окремої людини. Знак, на відміну від символу, є адекватним (обсяг поняття-означеного дорівнює означнику) і немотивованим (образ несхожий на звукове та графічне позначення). Відповідно, значення мислиться не як психічний образ предмета, а як співвідношення означника й означеного. Отже, й сенс не передує мові, а народжується в ній.

Узявши за основу положення про структуру як надсуб'єктивне утворення, гуманітарний структуралізм застосовує формальний підхід у різних сферах знання (психоаналіз Ж. Лакана, епістемологія М. Фуко, культурні студії Р. Барта, антропологія К. Леві-Стросса). Структурна антропологія, зокрема, бере за основу теоретичні викладки, сформульовані в царині лінгвістики. К. Леві-Стросс послуговується методологією, запропонованою лінгвістом М. Трубецьким. Відповідно до положень теорії

М. Трубецького, фонологія переходить від вивчення свідомих лінгвістичних явищ до вивчення їхньої несвідомої інфраструктури; вона відмовляється розглядати терміни як незалежні сутності й за основу свого аналізу бере відносини між ними; фонологія вводить поняття системи та виявляє структуру систем; зрештою, вона є націленою на розкриття загальних законів, які виявляються через індукцію або ж виводяться логічно [4, 36]. К. Леві-Стросс вважає за можливе запозичити методологічний інструментарій лінгвістики для дослідження культурних феноменів, зокрема міфів. Хоча міфи суть «модуси мови», для них проте характерне її «гіперструктуральне використання»; вони утворюють таку метамову, де структурна організація наявна на всіх рівнях, бо хоч слова і залишаються елементами мови, в міфі вони функціонують як «пучки диференційних відношень» (термін уведено Р. Якобсоном). Міфема, як і фонема, «виникають у результаті комбінування бінарних і тринарних опозицій» [5, 427], але фонема позбавлена значення і лише служить для утворення значень слів, тоді як міфема комбінується з таких елементів, які в плані мови вже наділені значенням. Міфема, за визначенням К. Леві-Стросса, це «слова слів», що одночасно функціонують і в плані мови, де вони зберігають своє лексичне значення, і в плані метамови, де вони виступають в ролі елементів вторинної знакової системи, що виникає лише з поєднання цих елементів. Але, як зазначає дослідник, «справжні складові елементи міфу становлять не поодинокі відносини, а пакети відносин, що є функціональними елементами кожного міфу» [5, 428]. Беручи за основу постулат про те, що значення елемента визначається його зв'язками з іншими елементами, всі структуралісти визначають систему опозицій і кореляцій як умову відповідності означника означуваному. Через протиставлення та відповідність елементів структури відбувається розрізнення їхніх значень у кожному конкретному випадку [7, 108]. Щоб зрозуміти зміст терміна, наголошує К. Леві-Стросс, необхідно поставити його в усі можливі контексти. Міф, зазначає дослідник, належить до сфери мови, якою він оповідається, та до сфери мовлення, завдяки чому може бути проаналізований. Мова належить до сфери оборотного часу, а мовлення – до сфери часу необоротного. Міф поєднує в собі два аспекти – синхронний та діахронний, маючи ще й «третій рівень, що вирізняє його як щось абсолютне» [4, 201]. Така розшарованість міфу вможлиблює його структурний аналіз. Відчитування міфу К. Леві-Стросс порівнює з відчитуванням нотної партитури, коли рядки можуть читатись як зліва направо, так і знизу вгору чи згори вниз. Порядкове читання міфу уможлиблює розуміння послідовності подій, про які оповідає міф; постовпчикове – розуміння його глибинного сенсу, його структури. Причому повтори в синхронній тканині міфу уможлиблюють його діахронне прочитання. Теоретичні постулати К. Леві-Стросса, які постали на ґрунті лінгвістичної методології, вплинули і на інші сфери гуманітарного знання. Зокрема, його постулат про структурну розшарованість міфу було застосовано в численних літературознавчих дослідженнях, що

зосереджувалися на прочитанні літературного тексту передусім як тексту культури.

Проте Ж. Дерріда в запропонованому інтелектуальному проекті деконструкції виявляє метафізичні імплікації сосюрівського концепту знака та ставить під сумнів доцільність концепту структури. Концепція дуального, за Деррідою, розчленованого на смисл і звук знака сягає ще доби Середньовіччя, коли ця концепція мала для свого виникнення певні культурні й ідеологічні передумови. Збереження опозиції означника й означеного відсилає до опозиції чуттєвого й умоглядного з переважанням умоглядного: отже, єдність і співмірність означника й означеного виявляється позірною. В знакові поєднано дві різні субстанції – змістову та чуттєву, й це відсилає нас до давньої метафізичної проблематики єдності душі й тіла. Посилання на концепт знака є спробою надати єдності тому, що її не має, адже означене переважає над означником. Поділ на чуттєве й мисленнєво осяжне визначає природу знака; знак двоїстий, він є завжди знаком чогось – отже, натякає на співвіднесеність означеного з якоюсь сталою формою присутності [3, 126]. Текстові як знаковій тканині передують істина чи смисл, створені логосом чи в стихії логосу: отже, означене має безпосередній зв'язок із логосом і опосередкований – із означником [3, 128].

Ф. де Соссюр зазначає, що між значенням та звуком існує природний необхідний зв'язок. На думку Ж. Дерріди, вся західноєвропейська традиція, починаючи від Платона, акцентувала цей зв'язок (логос / фоне). Всередині логосу ніколи не переривався первісний сутнісний зв'язок зі звуком. Голос позначає стан душі, який, у свою чергу, відображає речі в силу певної природної подібності. Коли людина промовляє, виникає ілюзія присутності думки. Проте присутність свідомості в голосі, голос як найближчий до думки – це лише ілюзія. Отже, в епоху логосу «письмо принижується до ролі посередника при посередникові й мислиться як гріхопадіння сенсу в чуттєву позапокладеність» [3, 127]. Своєю суто умосяжною гранню означене відсилає до абсолютного логосу і встановлює з ним безпосередній зв'язок. У середньовічній теології цей абсолютний логос був безкінечною творчою суб'єктивністю. Знак і божество народилися в один і той самий час і в одному й тому ж місці [3, 128]. Письмо, як і читання, за Ж. Деррідою, не є підкореним логосу й істині.

Щодо запропонованого структуралістами концепту структури, то Ж. Дерріда намагається деконструювати його, показавши нерівнозначність стосунків центру й маргінесу всередині структури. Центр структури незмінний, він є підставою виникнення структури й умовою її збереження, а також, як зазначає Ж. Дерріда, умовою структурування структури, парадоксально перебуваючи при цьому одночасно *всередині структури й поза нею* [2, 460]. При цьому центр мислиться одночасно як частина структури й позапокладений універсальний закон. Така ситуація зумовлює потребу ревізії уявлення про аксіологічну природу центру (як слушно зауважує Ж. Дерріда, епоха знака є по суті теологічною [3, 128], оскільки спирається на ідею неподільного означеного, що незмінно відсилає до ідеї

божественного логосу) й до заміни цього уявлення ідеєю функціональності. Оскільки центр є тільки функцією, а не означенням присутності буття, немає жодних підстав посилаючись на незмінність і першопочатковість закону чи правила, що окреслюють структуру, всередині якої відбувається вільне переміщення й перетворення елементів. За таких умов співвідношення центру й маргінесу обумовлюється децентралізацією й розмиканням структури, яка віднині стає полем вільної гри [2, 460–461]. Отже, проблема взаємообумовленості маргінесу й центру не лежить у площині ієрархії цінностей. Центр уже не оцінюється в категоріях важливості, значимості, істинності, натомість маргінес стає потужним генератором значень і смислів, сприймається як потенція, а не тло. У постмодерній ситуації відсутність ієрархії виявляється в настанові на поліваріантність, іронію, десакралізацію: тим самим скасовується тотальна абсолютність істини, моноцентризм поступається місцем плюральності. Ієрархічна вертикаль розсипається, і в умовах горизонтальної рівноцінності поняття «чужого», «нижчого», «підкореного» замінюються поняттям «іншого».

Переосмислюючи поняття структури і письма, Ж. Дерріда вводить інше прочитання понять значимості й значущості, не обумовлених наявністю єдиного сталого центру. Така методологія виявляється дуже продуктивною для застосування її в різних сферах знання, таких, як мистецтво, масові комунікації, політологія, архітектура, економіка, кіно, театр, соціологія, право, лінгвістика, психологія, теологія, освіта, фемінізм, історія, музика, антропологія, інженерна справа [1, 68]. Та найбільше й найплідніше застосування методологія деконструкції отримала в літературознавстві.

Таким чином, можна окреслити загальні закономірності функціонування теоретичних текстів у науковому обігу. По-перше, нині відчутна тенденція до розмивання меж окремих наук, що проявляється передусім у застосуванні методологій суміжної галузі – отже, це дає підставу говорити про систему, а не просто сукупність гуманітарних наук. По-друге, теорія (в значенні, окресленому Дж. Каллером) породжує несподіваний резонанс у суміжних галузях знань і дуже часто саме поза сферою, в якій виникла, й отримує застосування. Отже, теорія нині функціонує на рівні метамови – універсальної знакової системи, застосування якої не обмежується сферою однієї науки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Автономова Н. Дерріда и грамματοлогия // Дерріда Ж. О грамματοлогии / Жак Дерріда. – Пер. с фр. Н.С. Автономовой. – М.: Ad Marginem, 2000.

2. Дерріда Ж. Структура, знак, гра в дискурсі гуманітарних наук // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.: Слово. Знак. Дискурс / Під ред. М. Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996.

3. Дерріда Ж. О грамματοлогии / Жак Дерріда. – Пер. с фр. Н.С. Автономовой. – М.: Ad Marginem, 2000.

4. Леві-Строс К. Структурна антропология / Клод Леві-Строс. – К.: «Основи», 1977.
5. Леви-Стросс К. Структура и форма // Семиотика. – М.: Радуга, 1983.
6. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Мишель Фуко. – Пер. с фр. В.П. Визгина, Н. С. Автономовой. – СПб.: А-сad, 1994.
7. Якобсон Р. В поисках сущности языка // Семиотика. – М.: Радуга, 1983.
8. Culler J. Literary Theory. – N.-Y., 1997.

В статье сделана попытка исследовать специфику функционирования методологии в гуманитарных науках на примере структурализма и деконструкции. Особенное внимание уделено вопросу междисциплинарности теоретических текстов.

Ключевые слова: структурализм, деконструкция, теория, междисциплинарность.

The article focuses on researching the specific applications of methodology in the Humanities on the example of structuralism and deconstruction. Special attention is given to the problem of interdisciplinarity of theoretical texts.

Key words: structuralism, deconstruction, theory, interdisciplinarity.